

ใบความรู้ที่ ๑ เรื่อง วิวัฒนาการของดนตรีไทยสมัยสุโขทัย
หน่วยการเรียนรู้ที่ ๑ เรื่อง วิวัฒนาการดนตรีไทย
แผนการจัดการเรียนรู้ที่ ๑ เรื่อง วิวัฒนาการของดนตรีไทยสมัยสุโขทัย
รายวิชา ศิลปะ (สาระดนตรี) รหัสวิชา ศ๒๓๑๐๒ ภาคเรียนที่ ๒ ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๓

วิวัฒนาการดนตรีไทย

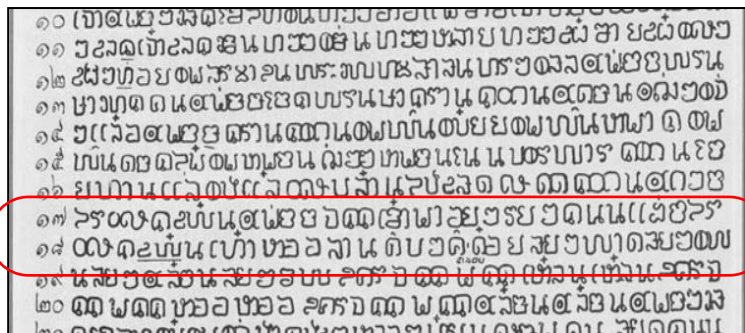
วิวัฒนาการของดนตรีไทย ปรากฏหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร ทั้งในหลักศิลาจารึก หนังสือวรรณคดี และเอกสารทางประวัติศาสตร์ในแต่ละยุค ซึ่งจะศึกษาประเด็นที่สำคัญ ได้แก่ ด้านเครื่องดนตรี ด้านวงดนตรี และด้านบทเพลง ตั้งแต่สมัยสุโขทัย สืบเนื่องต่อมาในสมัยศรีอยุธยา จนกระทั่งสมัยรัตนโกสินทร์

สมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี

ในสมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีของไทย ระหว่าง พ.ศ. ๑๗๗๘ - ๑๙๘๑ นั้น นับได้ว่าสุโขทัยเป็นอาณาจักรที่มีความเจริญรุ่งเรืองรุดหน้าเรื่อยมาตลอดระยะเวลากว่า ๒๐๐ ปี โดยเฉพาะในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราชเป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมือง พระองค์ได้ทรงคิดประดิษฐ์อักษรไทยขึ้น และมีการจารึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ลงในแท่งศิลา กลายเป็นหลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์ เรียกว่า “ศิลาจารึก” ซึ่งหลักศิลาจารึกที่ถือว่าเป็นแม่บทสำคัญในการบรรยายถึงเรื่องราวในสมัยสุโขทัยแทบทุกสรรพวิชา โดยเฉพาะข้อความที่เกี่ยวข้องเรื่องดนตรีนั้นก็คือ **ศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง หลักที่ ๑ ในด้านที่ ๒** ตอนหนึ่งบันทึกไว้ว่า

“...ดั่งคักกลอย ด้วยเสียงพาทย์เสียงพิณเสียงเลื่อนเสียงขับ ใครจักมักเล่น เล่น ใครจักมักหัว หัว ใครจักมักเลื่อน เลื่อน”

จากข้อความข้างต้น สันนิษฐานได้ว่า วิธีการดำเนินชีวิตของชาวสุโขทัยในสมัยนั้น มีแต่ความสนุกสนานรื่นเริง ด้วยการบรรเลงดนตรีและขับร้องกันโดยทั่วไป ทั้งยังอยู่ในฐานะผู้เล่นเอง แสดงเองอีกด้วย มิได้มีเพียงแต่ผู้ฟังที่คั่นด้วยกรอบของเวทีจนกลายเป็นผู้เล่นกับผู้ชมเหมือนดังปัจจุบัน นอกจากนี้ ข้อความในศิลาจารึกยังกล่าวถึงชื่อเครื่องดนตรีไทยไว้ด้วย ซึ่งจะอธิบายรายละเอียดต่อไป

ภาพที่ ๑ ถอดตัวอักษรบางส่วน จากหลักศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ด้านที่ ๒

ที่มา : <http://www.info.ru.ac.th/province/sukhotai/srjsd๒๒-๒.htm>

เครื่องดนตรีในสมัยสุโขทัย

คำในศิลาจารึกที่ยกมามีคำว่า “ดิ่งคักลอย ด้วยเสียงพาทย์เสียงพิน” คงจะแปลได้ว่า ระดมประโคม กลอง ด้วยเสียงพาทย์และพิน คำว่า “พาทย์” นั้น หากแปลตามรูปศัพท์ หมายถึง เครื่องบรรเลงทั่ว ๆ ไป หรือวงปี่พาทย์ คำว่า “พิน” อาจจะได้แก่ การบรรเลงประเภทเครื่องสายนอกจากข้อความในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงแล้ว เรายังพบหลักฐานเกี่ยวกับเครื่องดนตรีปรากฏในศิลาจารึกวัดพระยืน เมืองลำพูน ซึ่งบันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับการสร้างพระอัฐารส (พระยืน) ในราว พ.ศ. ๑๙๑๓ มีข้อความบางตอนกล่าวถึงเครื่องดนตรีล้านนา ด้วยศิลปวิทยาการของสุโขทัยกับล้านน่าย่อมมีการแลกเปลี่ยนกันเสมอ เพราะอยู่ใกล้ชิดกัน ย่อมใช้อ้างอิงถึงเรื่องราวในสมัยสุโขทัยได้เป็นอย่างดีในจารึกพระยืนตอนหนึ่ง (มนตรี ตราโมท, ๒๕๐๗ อ้างถึงใน อัครนิย เพลียนศรี, ๒๕๕๑) กล่าวถึงการรับพระมหาสุมนเถร ซึ่งได้อารธนาจากสุโขทัยไปยังเมืองลำพูน บันทึกว่า

“...ให้ถือกระทงข้าวตอกดอกไม้ได้เทียบ ตีพาทย์ดังพินฆ้องกลองปี่
สรไน
พิสนญชัยทะเลียดกาหลแตรสังข์ฆ้องมังกังสดาล มรทงคังคังเคียด
เสียงเล็ดเสียงก้อง อีกทั้งคนร้องโห่ฮือดาสรท้าน ทัวทั้งนครทริฎญชัย
แล...”

จากข้อความข้างต้นแสดงว่า ราวสมัยพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๑ (พญาลิไท) เป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมือง มีเครื่องดนตรีใช้กันหลายชนิด ดังนี้

..... หมายถึง การบรรเลงเครื่องดนตรีประเภทตีและเป่า เช่น เครื่องดนตรีในวงปี่พาทย์ เครื่องห้า ประกอบด้วย ปี่ ฆ้อง กลอง ตะโพน และฉิ่ง เป็นต้น

..... หมายถึง การบรรเลงเครื่องดนตรีจำพวกตี เช่น พินน้ำเต้า พินเพี้ยะหรือเพ็ลี่ย กระจับปี่ เป็นต้น และคงครอบคลุมถึงเครื่องสายจำพวกเครื่องสีด้วย แต่ไม่อาจทราบได้แน่ชัดว่ามีลักษณะรูปร่าง และคุณภาพเสียงเป็นอย่างไร

..... ไม่อาจทราบได้แน่ชัดว่าเป็นฆ้องลักษณะใด เพราะฆ้องมีหลายชนิด ตั้งแต่ฆ้องเดี่ยว ฆ้องคู่ ฆ้องราว ไปจนถึงฆ้องหลาย ๆ ลูกนำมาผูกเป็นวงก็ได้

..... ไม่อาจสันนิษฐานได้แน่ชัดว่า คำว่า “กลอง” ในจารึกนี้ คือกลองชนิดใด เพราะกลองมีอยู่หลายชนิดเช่นเดียวกับฆ้อง กลองที่ใช้กันในสมัยนั้นเป็นต้นว่า ทับ (บางตำรา ต่อมาเรียกว่า โทน บางตำราก็ว่าคือ ตะโพน) บัณเฑาะว์ และกลองทัด ซึ่งใช้สำหรับตีระโคมหรือใช้ตีบอกสัญญาณ

..... สันนิษฐานว่าเป็น ปี่ไฉน แต่บางตำรา
กล่าวว่า ปี่สรไน คือ ปี่ใน ไม่ใช่ ปี่ไฉน
นอกจากนั้นยังกล่าวอีกว่า ทางภาคเหนืออาจ
เรียกชื่อเพี้ยนกลายเป็น “ปี่แน” ก็ได้

ภาพที่ ๓ สะไน (ปี่เขาควาย)

ที่มา : <http://sinit2556.blogspot.com/2013/09/>

ภาพที่ ๒ ปี่ไฉน

ที่มา : <https://som3737np.wordpress.com/ปี่ไฉน/>

..... สันนิษฐานว่า พิ = ปี่ เสนอญ
= เสนงหรือเขนง ซึ่งเป็นภาษาเขมร แปลว่า
“เขา” คำว่า “พิสนอญชัย” จึงหมายถึง ปี่ที่
ทำจากเขาสัตว์ ซึ่งก็คือการเป่าเขา

..... หรือ “สรเทียด” หมายถึง กลอง
สองหน้า เป็นกลองที่ซึ่งด้วยหนังทั้งสองหน้า ใช้
ไม้ตีข้างหนึ่งและมือตีข้างหนึ่ง ซึ่งน่าจะเป็น
“กลองมลายู” ที่มีรูปร่างคล้ายกับกลองแขกแต่
อ้วนและสั้นกว่า

ภาพที่ ๔ กลองมลายู

ที่มา : shorturl.at/nqATZ

ภาพที่ ๕ กากล (แตรงอน)

ที่มา : <http://athommusic.blogspot.com/>

..... สันนิษฐานว่าเป็น แตรงอน ซึ่ง
เป็นแตรที่ทำด้วยโลหะรูปร่างคล้ายเขาสัตว์
คงวิวัฒนาการมาจากการเป่าเขาสัตว์

..... เป็นเครื่องเป่าประเภทหนึ่ง
ทำด้วยหอยสังข์สำหรับใช้เป่าอย่างแตร จึง
เรียกว่า “แตรสังข์” โดยเป่าให้ดังด้วยริม
ฝีปากเช่นเดียวกับการเป่าเขา

ภาพที่ ๖ แตรสังข์

ที่มา : <http://auctiong.uamulet.com>

ภาพที่ ๗ กังสดาล

ที่มา : shorturl.at/pqAFW

..... เป็นระฆังประเภทหนึ่ง เรียกอีกชื่อว่า “ระฆังใบบัว” หรือ “ระฆังวงเดือน” มีลักษณะเป็นแผ่นโลหะบาง ๆ ทำจากทองเหลืองคล้ายรูปสามเหลี่ยม มีไม้สำหรับตีให้เกิดเสียงกังวาน ใช้ตีเป็นเครื่องบอกสัญญาณ

..... หมายถึง กลองที่ซึงด้วยหนังทั้งสองหน้า และมีสายเร่งเสียงที่ทำด้วยหนัง นั่นก็คือ ตะโพนในปัจจุบัน

ภาพที่ ๘ ตะโพน

ที่มา : <https://churairatmusic.com/product/tapone-thai>

ภาพที่ ๙ กลองทัด

ที่มา : <https://tminstrument.wordpress.com>

..... สันนิษฐานว่า น่าจะหมายถึง ดั้งสนั่น หรือดั่งขนาดป่นป่วน เพราะคำว่า “เดียด” โบราณแปลว่า ป่นป่วน อนึ่ง คำว่า “ดงเดียด” อาจจะเป็นเครื่องดนตรีประเภทใดประเภทหนึ่ง บางตำราน่าจะเป็น กลองทัด ด้วยเป็นกลองที่มีขนาดใหญ่ ย่อมสามารถตีให้เสียงได้ดังมาก

..... สันนิษฐานว่ามีมาตั้งแต่ยุคโลหะตอนปลาย ประมาณ ๒,๐๐๐ ปีมาแล้ว บางตำราเรียกกลองมโหระทึก เพราะวิธีการบรรเลงคล้ายกลองมากกว่าฆ้อง

ภาพที่ ๑๐ มโหระทึก

ที่มา : <https://sites.google.com/site/ploynueaprae44382/kheruxng-pea/klxng-mhorathuk>

ภาพที่ ๑๑ บัณเฑาะว์

ที่มา : <http://tkapp.tkpark.or.th/detail.php?id=102>

..... สันนิษฐานว่าเป็นเครื่องดนตรีที่ได้แบบอย่างจากอินเดีย ซึ่งเรียกว่า “ทมรุ” แต่เดิมพราหมณ์ใช้บัณเฑาะว์ในการบรรเลงประกอบพิธีกรรม โดยการใช้การไกว ในลักษณะพลิกข้อมือไปมาให้ลูกตุ้มที่ปลายเชือกโยนไปกระทบตรงหน้ากลองทั้งสองข้าง

..... สันนิษฐานว่าเป็น ซอสามสาย เพราะมีลักษณะยาว ๆ เต้าแหลมและมีกะโหลกเป็นกระพุ้งอยู่ตรงกลาง

ภาพที่ ๑๒ ซอสามสาย

ที่มา : shorturl.at/czHJP

..... เป็นเครื่องดนตรีที่ทำด้วยไม้ เหลาเป็นแท่งสี่เหลี่ยม ๒ อัน ตีเข้าด้วยกัน ใช้สำหรับกำกับจังหวะเสียงดัง “กั๊บ กั๊บ”

จึงเรียกชื่อตามเสียงว่า “กั๊บ” แต่ด้วยกั๊บบมีหลายชนิด จึงไม่อาจทราบได้ว่าเป็นกั๊บบชนิดใด บางตำรากล่าวว่าเป็น กั๊บบพวง เพราะในข้อความกล่าวถึงบัณเฑาะว์ และซอสามสาย ซึ่งเป็นเครื่องดนตรีในวงขับไม้ กั๊บบที่ใช้ในวงขับไม้ก็คือ กั๊บบพวง นั่นเอง

จากข้อความที่ปรากฏในหลักฐานต่าง ๆ สรุปได้ว่า ในสมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี มีเครื่องดนตรีครบทั้ง ๔ ประเภท คือ ดิด สี ตี เป่า ดังนี้

๑. เครื่องดิด ได้แก่ พิณ ซึ่งหมายถึง กระจับปี พิณน้ำเต้า และพิณเพ็ชระ

๒. เครื่องสี ได้แก่ ซอสามสาย ส่วนซอชนิดอื่น ๆ ตามหลักฐานที่ค้นพบมิได้กล่าวถึง แต่อาจจะมีใช้กันแล้วหรือยังไม่มีผู้คิดประดิษฐ์ขึ้นก็เป็นได้ เนื่องจากไม่มีหลักฐานยืนยันชัดเจน

๓. เครื่องตี ได้แก่ มโหระทึก ฆ้อง (ฆ้องเดี่ยว ฆ้องคู่ ฆ้องวง ฯลฯ) ฉิ่ง ฉาบ กั๊บบ กังสดาล กลองทัด ตะโพน บัณเฑาะว์ โทน(ทับ) กลองชาตรี และกลองมลายู

๔. เครื่องเป่า ได้แก่ พิสนธนูชัย แตรงอน แตรสังข์ แคน ปี่อ้อ ปี่ไฉน ปี่ใน ส่วนขลุ่ย แม้มีได้กล่าวถึงแต่อาจจะมีใช้กันแล้วหรือยังไม่มีก็เป็นได้ เนื่องจากไม่มีหลักฐานยืนยันชัดเจน

ดังนั้น เมื่อมีเครื่องดนตรีใช้กันครบทุกประเภทแล้ว ย่อมเกิดการนำมาบรรเลงรวมกันหรือประสมกันเป็นวงดนตรีไทยในลักษณะต่าง ๆ ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

วงดนตรีไทยในสมัยสุโขทัย

การประสมวงดนตรีเป็นการนำเครื่องดนตรีตั้งแต่ ๒ ชนิดขึ้นไปมาบรรเลงร่วมกัน โดยคำนึงถึงความไพเราะเหมาะสมในการประสานเสียงของเครื่องดนตรี รวมถึงวัตถุประสงค์และโอกาสในการบรรเลงเป็นสำคัญ ในสมัยสุโขทัย สามารถแบ่งวงดนตรีไทยออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. .... หรือการบรรเลงพิณ มีเพียงผู้ตีพิณ (พิณน้ำเต้าหรือพิณเพี้ยะ) คนเดียวเท่านั้น และยังเป็นผู้ขับร้องเองด้วย แต่ที่เรียกว่า “วงพิณ” เพราะมีแหล่งกำเนิดเสียงซึ่งทำหน้าที่เป็นเครื่องดนตรี ๒ ชนิด คือ เสียงจากการตีพิณ และเสียงจากการขับร้อง

๒. .... สันนิษฐานว่า ไทยเราคงรับระเบียบแบบแผนการขับไม้จากพราหมณ์ ซึ่งเป็นผู้นำในการประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ ในสมัยนั้น วงขับไม้ประกอบด้วยผู้บรรเลงขอสสามสายคลอไปกับทำนองขับผู้โหวบับนเตาะว์กำกับจังหวะ และผู้ขับลำนาคลอปกับทำนองขอสสามสาย สำหรับใช้บรรเลงในพระราชพิธีสมโภช เช่น พิธีสมโภชพระมหาเศวตฉัตร พิธีสมโภชช้างเผือก พิธีเข้าลูกหลวง เป็นต้น

ภาพที่ ๑๓ วงขับไม้

ที่มา : <https://archive.clib.psu.ac.th/online->

๓. .... เป็นวงที่มีมาแต่โบราณ อย่างน้อยประมาณสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น จึงสันนิษฐานว่า คงมีการประสมกันเป็นวงแล้วในสมัยสุโขทัยนี้ (อัศนีย์ เปลี่ยนศรี, ๒๕๕๗) ด้วยวงมโหรีเครื่องสี่พัฒนามาจากการผสมกันระหว่าง “วงขับไม้” กับ “วงพิณ” โดยใช้กระจับปี่แทนพิณ ใช้ทับ(โทน) แทนโหวบับนเตาะว์ และเพิ่มกรับพวงให้หนักพร้อมสำหรับกำกับจังหวะอีกอย่างหนึ่ง

วงมโหรีเครื่องสี่จึงประกอบด้วยเครื่องดนตรี ๔ ชิ้น ได้แก่ ขอสสามสาย ดำเนินทำนองและบรรเลงคลอไปกับร้อง กระจับปี่ เป็นเครื่องดำเนินทำนอง คนร้องและตีกรับพวง เป็นผู้ขับร้องและคุมจังหวะ ส่วนทับ(โทน) เป็นเครื่องกำกับจังหวะ สำหรับบรรเลงในพระราชฐาน เฉพาะบำเรอพระมหากษัตริย์ หรือเจ้านายชั้นสูง

ภาพที่ ๑๔ วงมโหรีเครื่องสี่

ที่มา : http://tpplovethai.blogspot.com/2015/08/blog-post_98.html

๔. .... สันนิษฐานว่า แต่เดิมเรียกว่า “วงพิณพาทย์” เพราะใช้เครื่องสายดีด หรือสี่ตังเช่น “พิณ” ทำหน้าที่นำวง (คำว่า “พาทย์” คงหมายถึงการประโคม หรือการดีดสี่ตีเป่า) ดังนั้นวงพิณพาทย์จึงหมายถึงการบรรเลงดีดสี่ตีเป่าอย่างเบา สำหรับใช้บรรเลงประโคมสมโภชและจับระบำรำฟ้อน ส่วน “ปี่พาทย์” คือ การใช้ปี่เป็นเครื่องนำวงแทนพิณ จึงเรียกว่า “วงปี่พาทย์”

ซึ่งหมายถึงเครื่องประโคมอย่างหนัก อันมีเครื่องตีและเครื่องเป่าเป็นหลัก ใช้บรรเลงประกอบพิธีกรรม และบรรเลงประกอบการแสดงต่างๆ วงปี่พาทย์เครื่องห้าจึงจำแนกได้เป็น ๒ ชนิด คือ วงปี่พาทย์อย่างเบา และ วงปี่พาทย์อย่างหนัก โดยมีรายละเอียดดังนี้

๔.๑ ..... สำหรับวงปี่พาทย์เครื่องห้าอย่างเบานั้น ประกอบด้วย ปี่นอก ซึ่งเป็นเครื่องดำเนินทำนองของเพลง ๑ เล้า ทับ(โทน) ๒ ใบ กลองชาตรี ๑ ใบ และฆ้องคู่ ๑ ชุด เป็นเครื่องกำกับจังหวะใช้สำหรับบรรเลงประกอบการแสดงมโนราห์หรือละคอนพื้นเมือง เช่น ละครชาตรีทางทักษิณได้แก่ มโนราห์ หนังตะลุง เป็นต้น วงปี่พาทย์ประเภทนี้จึงเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “วงปี่พาทย์ชาตรี”

ภาพที่ ๑๕ วงปี่พาทย์เครื่องห้าอย่างเบาหรือวงปี่พาทย์ชาตรี
ที่มา : <https://sites.google.com/site/wngpipihathynaneiy/home/6>

๔.๒ ..... เป็นวงดนตรีที่ใช้ประโคม และบรรเลงประกอบการแสดงโขนละคร สันนิษฐานว่า วงปี่พาทย์อย่างหนัก คงเกิดการประสมวงกันภายหลังวงปี่พาทย์อย่างเบา ประกอบด้วย ปี่ใน ๑ เล้า ฆ้องวงใหญ่ ๑ วง (เป็นเครื่องดำเนินทำนองเพลง) ตะโพน ๑ ใบ และกลองทัด ๑ ลูก เป็นเครื่องกำกับจังหวะ (ไม่นับรวมฉิ่ง) แต่มีผู้เห็นแย้งว่าในสมัยสุโขทัยนั้นยังไม่มีระนาดเอก สันนิษฐานว่า น่าจะเกิดในสมัยอยุธยาตอนปลาย

เพลงไทยในสมัยสุโขทัย

สันนิษฐานว่า เพลงไทยในสมัยนี้มีต้นกำเนิด ๒ ทางด้วยกันคือ หนึ่งมาจากเพลงที่บรรดานักร้องได้แต่งขึ้น เช่น เพลงสำหรับขับกล่อม จำพวกเพลงกล่อมลูก หรือเพลงร้องเล่นด้วยความรื่นเริงทั่วไป (เพลงพื้นบ้าน) ส่วนอีกทางหนึ่งมาจากนักดนตรีที่ได้แต่งขึ้น โดยมีได้นำมาปะปนกับการร้องแต่อย่างใด ต่อมาจึงได้นำเครื่องดนตรีมาบรรเลงเป็นทำนองรับร้องหรือบรรเลงคลอไปกับการร้อง แต่ยังคงไม่เด่นชัดมากนัก เช่น ..... เป็นเพลงที่สันนิษฐานว่ามีมาแต่กรุงสุโขทัยแล้ว แต่อาจยังไม่สมบูรณ์ตามที่บรรเลงกันในปัจจุบัน คงมาสมบูรณ์เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาตัวเอง เพลงขับไม้บัณเฑาะว์ เป็นเพลงสำหรับวงขับไม้หรือวงมโหรีเครื่องสี่ ทั้งยังเป็นเพลงแม่บทในการฝึกหัดขอสามสายในปัจจุบันด้วย

นอกจากนี้ ยังมีอีกเพลงหนึ่งที่สันนิษฐานกันว่าเป็นเพลงในสมัยสุโขทัย คือ ..... ซึ่งแต่เดิมเป็นเพลงพื้นบ้าน สำหรับร้องแก้กันระหว่างชายหญิง เพลงเทพทองนั้นในวงการดนตรีไทยคือ เพลงร้องที่เก่าแก่ที่สุด มีอายุกว่า ๗๐๐ ปี เพลงเทพทองนี้เมื่อได้เปลี่ยนแปลงวิวัฒนาการเป็นเพลงละคร มีปีพาทย์รับขึ้นได้เรียกกันอย่างหนึ่งว่า เพลงสุโขทัย

จะเห็นได้ว่าดนตรีไทยและเพลงไทยในสมัยสุโขทัยเป็นราชธานีนี้ เครื่องดนตรีไทยนั้นก็ครบอยู่ในประเภทของเครื่องดนตรีทั้ง ๔ ประเภท คือ ดิด สี ตี เป่า และเพลงพื้นบ้าน แม้จะมีเครื่องดนตรีเกิดครบทั้ง ๔ ประเภทดังกล่าวแล้ว แต่ในสมัยต่อ ๆ มาก็คงได้เกิดเครื่องดนตรีชนิดอื่น ๆ อีก ดังจะได้กล่าวในยุคสมัยถัดไป

แหล่งอ้างอิง

- สงบศึก ธรรมวิหาร. (๒๕๔๕). *ดุริยางค์ไทย*. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- อัศนีย์ เปลี ยนศรี. (๒๕๖๑). *พินิจดนตรีไทย*. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์